

Н. Р. Миронець
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЯ У ФОНДАХ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

Сучасний розвиток історичної науки потребує переосмислення багатьох етапів вітчизняної історії та дослідження тих проблем, що раніше вважалися неактуальними. Останнім часом простежується чітка тенденція до поглиблення інтересу до минулого окремих регіонів, міст, конкретних пам'яток, а також до маловідомих діячів української науки, культури, громадського і просвітницького руху.

Федір (Теодор) Рудольфович Штейнгель (26.11.(08.12) 1870 – 11.02.1946, Дрезден, Німеччина) – громадсько-політичний, культурний діяч України, археолог, краєзнавець, музеєзнавець, дипломат, меценат; барон. На жаль, ця непересічна постать, реальний внесок якої у розвиток українського суспільства важко переоцінити, ще не зайняла належного їй місця в пантеоні кращих синів Вітчизни, тому то дослідження і встановлення основних віх життя та діяльності Ф.Р. Штейнгеля, пошук і реконструкція його творчого спадку є надзвичайно актуальним завданням на сучасному етапі розвитку історичної науки. Виняткове значення для даного історико-біографічного дослідження має особовий фонд барона Штейнгеля № 109, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Цей фонд – це сукупність різних видів документів: листи Штейнгеля до осіб та установ, матеріали творчої діяльності фондоутворювача, записні книжки, діловодна документація, офіційні, особисті документи, листи від різних осіб тощо.

Зрозуміло, що в межах однієї статті неможливо зробити змістовний аналіз такого великого за обсягом фонду. Тому деякі питання,

зокрема, господарська діяльність, приватне життя особи, генеалогія роду, нами не розглядаються, оскільки вони вимагають окремого дослідження. В основному в статті акцентується увага на діяльності Федора Рудольфовича як науковця, громадського діяча, політика, мецената.

Важливе місце в цьому комплексі джерел займає приватне листування, яке представлене у фонді особистими, офіційними і діловими листами як, власне, Штейнгеля-кореспондента, так і Штейнгеля-адресата.

Пильної уваги заслуговують листи Федора Рудольфовича до дружини Віри Миколаївни¹. Хронологічно вони охоплюють період 1901–1907 рр. Структурно листи відповідають загальноприйнятим нормам оформлення особистої кореспонденції, які побутували в кінці XIX – на початку XX ст., і включають назву міста (села), в якому перебуває автор; дату написання та час; звернення до адресата; власне лист; підпис автора.

Цей блок документів є надзвичайно цінним як біографічним, так й історичним джерелом, адже в цих листах описуються події наукового, громадського, політичного життя тогочасного суспільства, яскравим представником якого був барон Штейнгель. Поетичність висловів-звернень до дружини та дітей характеризує внутрішній світ Федора Рудольфовича – чоловіка та батька. Поряд з емоційністю почуттів ці документи відзначаються масштабністю і глибиною у висвітленні конкретних історичних подій. Власне фактологічний зміст листування дає змогу охарактеризувати саме цей епістолярій як різновид документів особового походження, децю змінивши традиційний підхід. У цьому випадку зустрічаємо синтез принаймні двох головних різновидів: приватного листування та особистих щоденників-хронік, фотографій, роздумів. Ніяка наукова, популярна, навіть художня література не спроможна викликати того душевного трепету, який несе правда історії, подана безпосередньо з “перших рук”. У контексті хронік, зафіксованих у листах (історичне джерело), отримуємо можливість виявити місце і конкретну роль автора у подіях, що описуються, а, значить, і ступінь дійсної поінформованості у них (біографічне джерело). Таким чином, аналіз листів Федора Рудольфовича до Віри Миколаївни подає нам цінну інформацію до виявлення основних етапів діяльності Штейнгеля як науковця, громадського діяча, політика. В листі від 21.12.1901 р. він пише: “Съезд мне много

дает: все ново, интересно – я весь окунулся в зоологию, в этот мир науки, членом которого я впервые осязательно себя почувствовал...”². “Вчера вечером я был в гостинице, где было собрание всех членов съезда ..., познакомился с хранителем музея в Кишиневе, знаменитым Остерманом. Говорят – Насонов не приедет из-за студенческих беспорядков. Подробное расписание занятий съезда у меня есть”³. Цінність таких листів як джерела збільшується завдяки влучним спостереженням. Як політик барон ФР. Штейнгель реалізує себе у 1906 р. Член ЦК кадетської партії, – він подає стислу хроніку деяких засідань: “Сегодня в три часа дня было первое заседание. Сперва были доклады о деятельности партии и ее отделов до сего времени. Затем доклад Милюкова и Гессена о законе 11 декабря и об отношении нашем к этому вопросу...”⁴. “Вчера по предложению Струве послали телеграмму премьеру Англии и представителям либеральной партии, одержавшим страшно крупную победу на выборах”⁵. Але Штейнгель не обмежується сухими фактами, а намагається знайти своє істинне місце і призначення в оточуючому його світі політики: “... я недоволен собою, вообще сомневаюсь в себе, в своих способностях, в возможности сделать в жизни действительно что-нибудь полезное. Отчего такие мысли? Как я начал последнее время заниматься партийными делами, я как-то, не рассуждая, отдался этому делу, так как чувствовал невозможность сидеть, сложа руки. Приехав же сюда и бывая каждый день на службе, я понял, что назначение наше иное: передо мной в обликах отдельных людей вся Россия. Каждый из нас – это уголок России. Я, например, значусь представителем Волыни”⁶. “Кроме того, приходится все время прятать внутри себя свои убеждения и приносить их в жертву интересам народа”⁷. Така ж емоційна насиченість, боротьба зі своїми сумнівами, орієнтація на життєві цінності простежується і в подальших листах, датованих 1907 р. За змістовим акцентом їх можна класифікувати, як листи-роздуми, “документи душі”. Вони мають велике значення для вивчення найменш дослідженої досі проблеми – ролі людського фактора в історії. Ці зразки епістолярію барона Штейнгеля створювалися ним далеко від батьківщини – під час перебування на лікуванні в санаторії у Ніцці. Лист, датований 10 квітня 1907 р., є своєрідним резюме, філософським осмисленням власного життя: “Я болен хронической болезнью, которую, к сожалению, излечить совсем нельзя, этому как фатуму надо покориться. Необходимо только следить, чтобы перио-

ды ухудшения были возможно короче, а периоды светлые более длительны. В зависимости от всего этого будет всегда: в светлые периоды порывистая лихорадочная деятельность, общественная, политическая, научная. ... Я убежден, что можно в жизни принести много пользы и прожить недаром. Я не могу согласиться, что до сих пор жизнь моя была ни к чему, и я убежден, что еще многое сделаю. ... Это не каприз, не упрямство, а громадные, ужасные мучения, это болезнь: "тоска по родине". Я не могу в настоящее время нигде в мире найти полный покой. Во-первых, так как вообще мне не дают покоя социальные вопросы, а во-вторых, события в России, о которых хоть бы я и не читал газет, день и ночь думаю"⁸.

Великий обсяг в особовому фонді Штейнгеля займає приватне листування, яке висвітлює його діяльність як громадського діяча, мецената, науковця. Представлене воно особистими, діловими та офіційними листами, де барон є адресатом. Різноманітність сфер його діяльності визначила і багатоаспектність змістового призначення документів, які, в свою чергу, надають досліднику унікальної можливості всебічно висвітлити проблему. Використання епістолярних творів цього блоку для дослідження діяльності Ф.Р. Штейнгеля передбачає попередню класифікацію. Для зручності та ймовірнішої об'єктивності аналізу пропонуємо об'єднати в окремі групи джерела, які висвітлюють певні напрями діяльності особи, а зокрема: членство в громадських організаціях, підтримка наукових проєктів і участь у них, організація школи та лікарні, створення музею та бібліотеки, благодійництво, господарська діяльність.

Зрозуміло, що грані такої класифікації є не зовсім чіткими, проте цей поділ дає можливість необхідної концентрації великої за обсягом інформації в більш локальних межах. У процесі ознайомлення з документами фонду та їх аналізу нами було виявлено ряд унікальних і цікавих джерел, які влучно репрезентують кожну групу.

У листі, датованому 21 квітня 1897 р., дядько, Штейнгель Максим Васильович, нагадує Федору Рудольфовичу про те, що він належить у Києві "к общественному собранию Максимовского Товарищества помещиков". А далі пише про терміни засідань та важливість його присутності. Цей документ дає можливість прослідкувати еволюцію поглядів молодого поміщика на аграрні та фінансові справи. Інформацію про членство барона в інших організаціях отримуємо з офіційних листів. Розглянемо:

“М.Ю.
 Съезд Мировых судей
 Ровенского округа Волынской губернии
 Января 10 дня 1898 г.
 №223
 г. Ровно
 Г. Почетному
 Мировому Судье
 сего округа
 Барону Федору Рудольфовичу Штейнгелю

Съезд Мировых Судей уведомляет Ваше Высочорodie, что судебные заседания его в настоящем январе месяце позначены 26, 27, 28 и 29 числами”⁹.

“Государственный Банк
 Ровенское отделение
 Апреля 10 дня 1906 г.
 №6208
 г. Ровно
 Члену Учетно-ссудного комитета по сельскохозяйственным
 кредитам барону Федору Рудольфовичу Штейнгелю

Ровенское отделение имеет честь препроводить Вам, Милостивый Государь, грамоту за № 527 на 1 января с. г. Орден Св. Станислава III степени”¹⁰.

Лист № 2 цього документа містить грамоту про присудження нагороди, підписану імператором Миколою II. Все це свідчить про авторитет і значимість особи Федора Рудольфовича в тогочасному суспільстві. Подібні мотиви ми зустрічаємо в листах, які репрезентують II класифікаційну групу. В листі студента-випускника Ризького політехнічного інституту від 15 червня 1898 р. читаємо: “Мне было бы очень и очень приятно, если бы Вы, Многоуважаемый Господин Барон, разрешили мне приехать к Вам в имение на несколько дней для собирания данных, тем более, что Ваше имя пользуется особым почетом у многих наших немецких профессоров”¹¹. Подібні прохання про можливість наукової роботи в Городоцькому маєтку барона ми зустрічаємо неодноразово серед документів фонду. Пильної уваги, на нашу думку, заслуговує лист, датований 17 січня 1915 р. від А. Ксентопольського з Житомира, відомого ентомолога: “В бытность мою в

с. Городок летом 1914 года я затрагивал вопрос о возможности получения от Вашего Сиятельства на вегетативный сезон текущего года одного из студентов-практикантов Бюро в целях производства некоторых энтомологических исследований и наблюдений, на что Вы ответили, что такой вопрос может быть решен ... В настоящее время обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой сообщить, возможно ли будет поместить названного студента в Вашем имении на 2–2,5 месяца¹². Маємо ще одне підтвердження того, що Штейнгель у своєму маєтку створює всі умови для наукових досліджень, адже наука в його житті займала особливе місце. Дещо суб'єктивне підтвердження цієї думки читаємо в листі п. Радзівського, який був особистим лікарем барона: “Я Вас понял как натуру с философским направлением. Такая натура не удовлетворилась бы одной внешней жизнью хоть бы нашего современного помещика, традиционно поверхностно экспериментирующего над природой. Мне кажется, что именно одна наука – Ваша прямая задача”¹³. Ці слова стали деякою мірою пророчими і визначили певні пріоритети в житті та діяльності барона. Людина інтелігентна, яскравий представник свого покоління, він не зациклюється на вузькому сприйнятті проблеми, а діє більш масштабно, співчуваючи не лише науці, а й освіті як її першооснові. Тому то, можливо, він створює за власний кошт двокласне сільське училище в с. Городок. Проект цього закладу був складений особисто Федором Рудольфовичем і вмщував 14 пунктів, які фактично визначили основні правила діяльності школи¹⁴. З часом Городоцьке двокласне сільське училище стає відомим далеко поза межами Рівненського повіту. В листі К. Адамовича із Чернігова до Ф. Штейнгеля читаємо: “В газете “Неделя” есть заметка по поводу Вашей школы”¹⁵. Ймовірно газета висвітлювала і роботу лікарні св. Бориса, яка успішно функціонувала в маєтку. Сільський вчитель Меркурій Іванов у своєму листі до барона від 21.11.1896 р. дає влучне висловлення про призначення цього медичного закладу: “Страдая зубной болью, изыскивая способ избавления от оной, я посетил больницу св. Бориса, Вашим Сиятельством для страждущих устроенную...”¹⁶. Повну інформацію про діяльність лікарні, її забезпечення медикаментами та необхідним обладнанням можемо почерпнути із листів лікаря Федора Пилиповича Ріхтера, адресованих власнику маєтку в с. Городок. В особовому фондї № 109 вони охоплюють справи № 227–299 і об'єднані на замовлення Штейнгеля в єдиний збірник. Свідченням цього є напис на звороті титульного аркуша, який вказує на особу, для якої виконана оправа. Підтверджує

високу репутацію лікарні як медичного закладу офіційний лист від Волинського губернського лікарського інспектора з проханням надати допомогу лікарям-окулістам, відрядженим “попечительством императрицы Марии о слепых” у Волинську губернію: “Зная Ваше просвещенное внимание к больным, я позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, не признаете ли Вы возможным избрать первым пунктом Ваше имя Городок, с тем, чтобы прием глазных больных производился бы в больнице св. Бориса и чтобы в распоряжение врача Грегуревича были даны 4 кровати – для оперативных случаев”¹⁷. Варто зауважити, що цей лист певною мірою характеризує й особисті якості Федора Рудольфовича як людини щедрої і милосердної. У фонді № 109 зберігається велика кількість листів, які є джерелом для дослідження саме благодійницької діяльності барона. Ініціатива Федора Рудольфовича в цій сфері продовжує глибокі і давні традиції родини Штейнгелів. Аналізуючи документи, які представляють п’яту класифікаційну групу, постійно натрапляємо на листи-прохання про грошову допомогу до Федора Рудольфовича як до нащадка і спадкоємця Рудольфа Васильовича. А з листа Володимира Рудольфовича Штейнгеля до брата Федора дізнаємося, що їх батько запровадив ряд стипендій для талановитих дітей, батьки яких не спроможні забезпечити їм здобуття освіти, і зобов’язав своїх синів продовжувати цю традицію¹⁸. Проте Федір не обмежується виконанням лише батькового заповіту, а активно бере участь у багатьох благодійницьких проектах¹⁹, не залишаючи в щедрості своїй простих обездолених людей. Найкращим підтвердженням цього є слова вдячності, які ми читаємо на сторінках листів: “Всемиловитейший покровитель и благодетель нас бедных, безсильных и бездомных!”²⁰, “Такого божественного милосердия и такого участия к людям – в людях я положительно не наблюдал. До сих пор я сталкивался преимущественно с христианами только по внешности. Вы же идею христианства носите в себе, она Вам свята в Вашем жизненном пути!”²¹ До благодійницької діяльності справедливо було б віднести і організацію ним у маєтку вищеописаних нами школи та лікарні, а також бібліотеки та музею, створення і діяльність яких цілком залежали від його капіталовкладень.

Фінансова спроможність була невід’ємною умовою для реалізації задумів барона Штейнгеля в плані створення наукового центру по вивченню Волині. Конкретну інформацію про мету і завдання такого осередку надає нам чернетка опису “Городоцкий музей Волынской

губернии барона Ф.Р. Штейнгеля”, автором якого був сам барон. “Хотя многое собрано, многое уже сделано различными лицами для изучения нашего края, но весь этот богатый материал так разбросан, что пользоваться им является почти невозможным. Объединить все это, собрать отдельные предметы, относящиеся к истории Волыни, значительно дополнить все, что еще мало или совсем не разработано, мог бы только областной музей Волынской губернии”²². В цьому описі зустрічаємо і твердження про те, що одним із тематичних розділів музею буде бібліотека. В особовому фонді Штейнгеля знаходиться і ряд листів, які відносяться до четвертої групи пропонованої нами класифікації. Цінність цих документів визначається, перш за все, тим, що, з одного боку, вони є джерелом для дослідження діяльності Федора Рудольфовича, а з іншого – джерелом для дослідження, об’єктом якого є власне музей та бібліотека, зокрема, історія їх створення, структура і зміст, історична доля. В листі Гродського до Штейнгеля повідомляється: “Читал в “Новом Времени” про основанный тобою в Городке музей и с нетерпением жду возможности посетить его”²³. Аналіз документів цього блоку дає можливість зробити висновки, що за час свого функціонування музей постійно поповнюється новими експонатами²⁴, удосконалюється модерним обладнанням²⁵. Також зустрічаємо у фонді документи, які свідчать про реальну практичну значимість експонатів музею та бібліотечного зібрання для розвитку української культури і науки. В листі від 19.06.1912 р. Олександр Йосипович Дейч, видатний театральний діяч, звертається до б. Штейнгеля з такого приводу: “В виду того, что в Вашем музее есть решительно все для постановки “Действия о царе Ироде” (текст, палатка, образы костюмов и пр.), я надеюсь, что Вы не откажете нам в любезности воспользоваться хранящимися у Вас ценными для нас материалами”²⁶. Не менш цікавим в цьому плані є документ, в якому у відповідь на прохання Я. Яроцького б. Штейнгель подає “имеющиеся у меня статьи и заметки о кустарной промышленности Волынской губернии, поступившие в газеты “Волынь” с 1897 по 1901 гг.”²⁷ Це свідчить про те, що бібліотека Федора Рудольфовича мала відділ періодичних видань. Глибоко висвітлюють проблему змісту колекції і листи, в яких подаються списки пропонованих Штейнгелю книг із зазначенням оптимальних цін на їх придбання²⁸.

Отже, ми зробили спробу класифікації і аналізу найбільш цінних і насичених в змістовому плані зразків приватного листування та деяких інших документів особового фонду Штейнгеля, які є джерелом

дослідження певних напрямів його діяльності. Значно доповнюють і поглиблюють отриману інформацію записні книжки барона, які також зберігаються у фонді № 109. В основному всі записники висвітлюють господарські питання і містять побутові нотатки. Епізодично зустрічаємо локальні записи, що стосуються досліджуваних нами напрямів діяльності б. Штейнгеля. Наприклад, у записній книзі № 1 за 1899 р. міститься унікальна інформація про підготовку і проведення наукової експедиції за маршрутом Городок – Пересопниця – Клевань – Степань. У записній книзі № 2 подається список 40 адресатів, яким були відправлені звіти музею²⁹. Змістовно відрізняється від інших записна книжка № 4. Повністю вся вона присвячена дослідженням з метеорології і містить ряд цікавих наукових записок. Записна книга № 7 висвітлює діяльність б. Штейнгеля як депутата I Державної Думи.

Матеріали Федора Рудольфовича у його особовому фонді укладені за принципом походження – вони всі були зібрані, як сімейний архів. Різноманітність сфер діяльності Ф.Р. Штейнгеля визначила і багатоаспектність документів фонду, об'єктивна цінність яких полягає в тому новому й важливому, що дають вони вченому-історику, викладачеві, широкому колу зацікавлених читачів, чим і на скільки збагачують вони наші уявлення про вітчизняну історію. Це широка панорама соціально-економічного, політично-правового, соціально-культурного життя. У рамках змісту визначається й амплітуда зацікавлень – від фактів суто побутового, родинно-сімейного орієнтира аж до прогнозів розвитку суспільства. З іншого боку, аналіз документів полегшує пізнання Федора Рудольфовича як особистості, людини з її тривогами, болями, сумнівами і надіями.

Природно, що власний архів Штейнгеля з фондів Інституту рукопису НБУВ – це не вся його документальна спадщина, оскільки частина документів відклалася і в інших архівних фондах. Перш за все, це стосується матеріалів його творчої діяльності та особистих документів, які склали основу особового фонду барона Штейнгеля № 366 в Державному архіві Рівненської області. По-друге – це матеріали службової наукової та громадської діяльності, які зберігаються за принципом походження в складі архівів установ, з діяльністю яких доля так чи інакше зводила Федора Рудольфовича.

Архівні фонди в своїй сукупності дають можливість методом джерелознавчої критики джерел реконструювати життєвий шлях якнайближчим до реального життя, відображаючи як прямі, так і непрямі фактичні дані в численних документах, виявляючи їх проти-

річчя та розставляючи акценти. Адже на великих масивах різних за походженням і видовою характеристикою джерел прагнення до істини може бути реалізоване в найбільш сприятливих умовах.

- ¹ ІР НБУВ, ф. № 109, № 42–72.
- ² Там само, № 43, арк. 4.
- ³ Там само, № 42, арк. 6 зв.
- ⁴ Там само, № 47, арк. 1 зв.
- ⁵ Там само, № 48, арк. 3.
- ⁶ Там само, № 49, арк. 3 зв.
- ⁷ Там само, арк. 5 зв.
- ⁸ Там само, № 57, арк. 1–4 зв.
- ⁹ Там само, № 310, арк. 1.
- ¹⁰ Там само, № 20, арк. 1.
- ¹¹ Там само, № 130, арк. 1.
- ¹² Там само, № 201, арк. 1.
- ¹³ Там само, № 222, арк. 2.
- ¹⁴ Там само, № 12.
- ¹⁵ Там само, № 96, арк. 2.
- ¹⁶ Там само, № 188, арк. 1.
- ¹⁷ Там само, № 127, арк. 1.
- ¹⁸ Там само, № 404, арк. 1 зв.
- ¹⁹ Там само, № 195.
- ²⁰ Там само, № 196, арк. 1.
- ²¹ Там само, № 198, арк. 1.
- ²² Там само, № 9, арк. 1.
- ²³ Там само, № 149, арк. 3 зв.
- ²⁴ Там само, № 168.
- ²⁵ Там само, № 210.
- ²⁶ Там само, № 178.
- ²⁷ Там само, № 10.
- ²⁸ Там само, № 124.
- ²⁹ Там само, № 741 (2), арк. 11 зв.